

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОСУДУ З РОЗКОПОК УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. НИЖНЬОТЕПЛЕ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто український керамічний посуд доби пізнього середньовіччя з укріпленого поселення XVII—XVIII ст. біля с. Нижнєотепле Станічно-Луганського р-ну Луганської обл., виділено його основні різновиди, визначено особливості.

Поселення біля с. Нижнєотепле Станічно-Луганського р-ну Луганської обл. — поки що єдина відома в середній течії р. Сіверський Донець пам'ятка, що має фортифікаційні споруди, зведені за правилами військово-інженерного мистецтва. Воно займає узвишшя в заплаві лівого берегу річки між гирлами річок Євсуг й Тепла. До наших часів збереглися залишки валу заввишки до 2,2 м та рову глибиною до 1,8 м. Вал і рів утворюють у північно-східній та північно-західній частинах укріплення бастіони, між якими є проїзд. Південна частина пам'ятки зруйнована водами Дінця. Її загальна площа 4,5 га (рис. 1, А).

Пряких архівних відомостей, пов'язаних з існуванням поселення поки що не знайдено. Є лише дані географічної мапи 1696 р., що вийшла у видавництві Гомана¹. На ній в районі місцезнаходження пам'ятки позначено невелике містечко, назву якого можна прочитати як «Тепловський». Однак масштаб мапи не дозволяє точніше визначити місцерозташування цього містечка і ототожнити його зі згаданою пам'яткою (рис. 1, Б). Також документи Посольського приказу про розшук біглих у Донецьких городках свідчать про існування в кінці XVII — початку XVIII ст. «Теплинського городка» з населенням всього лиш 67 козаків (на 1704 р.)². Однак точне місцезнаходження його в документах не визначено. Тому стверджувати, що поселення біля с. Нижнєотепле і «Теплинський городок» одне і те ж, поки що не можна. Крім цього, укріплення у вигляді італійської бастіонної лінії не зафіксовані в донецьких козацьких городках. Зате вони характерні для урядових фортець початку XVIII ст.³

Все зазначене дає змогу припустити, що укріплене поселення біля с. Нижнєотепле, скоріш за все, було засновано за розпорядженням російської влади з метою охорони переправи через р. Сіверський Донець, що знаходилась у 500 м вище за течією (брід Обозний), а також для контролю прилеглої території.

За відсутності достовірних архівних відомостей археологічні матеріали є основним джерелом для дослідження пам'ятки. Вони мають велике значення для виявлення особливостей матеріальної культури жителів поселення. Це дозволяє одержати важливі дані про культурно-етнічні процеси, що відбувались на території краю в період його заселення (XVII—XVIII ст.). Це тим більш важливо, що пам'ятки археології доби пізнього середньовіччя на території Луганщини досліджувались дуже мало та епізодично⁴. Систематичні дослідження, що проводяться на поселенні вже кілька років, дали змогу одержати значні археологічні матеріали. Серед них найінформативнішим є керамічний комплекс.

Уламки керамічного посуду є найбільш масовою категорією археологічних знахідок на поселенні. За весь період досліджень кількість цих матеріалів становила 9700 фрагментів, що дозволяє розпочати роботу з їх осмислення та виділення особливостей.

Колекція керамічного посуду доби пізнього середньовіччя репрезентована фрагментами кераміки, посудинами, частково реставрованими з фрагментів, та цілими посудинами. Серед кераміки, різної за складом тіста, технологією виготовлення, формою та особливостями орнаменталії, виділяється посуд, виконаний за традиціями українського гончарства. Його частка становить 83 % від загальної кількості кераміки.

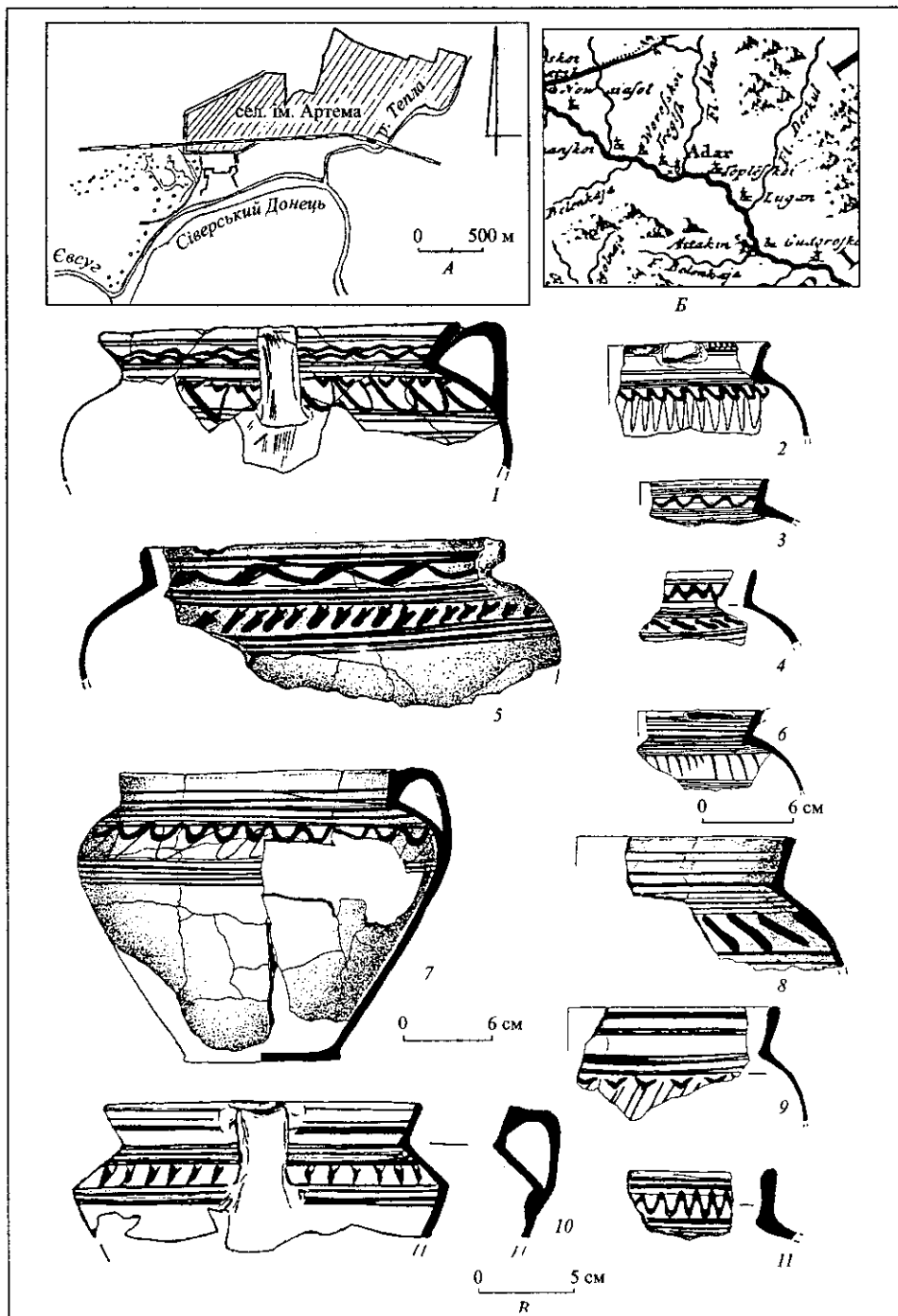

Рис. 1. Нижньотепле: А — план розташування поселення; Б — фрагмент географічної карти видавництва Гоманна; В — фрагменти горщиків першої групи (1—11)

Весь цей посуд виготовлено на швидкому гончарному крузі. Якість випалу дуже висока. Керамічне тісто щільне з домішкою дрібного піску. Поверхні посуду різних відтінків сірого та жовтого кольору. Більшу частину кераміки (верхні частини горщиків, макітер, глечиків, внутрішні частини тарілок і мисок) орнаментовано шляхом нанесення мінеральної фарби різних відтінків коричневого кольору на поверхню висушеного посуду, який після цього обпалювали. Елементи орнаменту: прямі та хвилясті лінії різної товщини (рис. 1, 2, 3, 7); хвилясті та зигзагоподібні лінії з

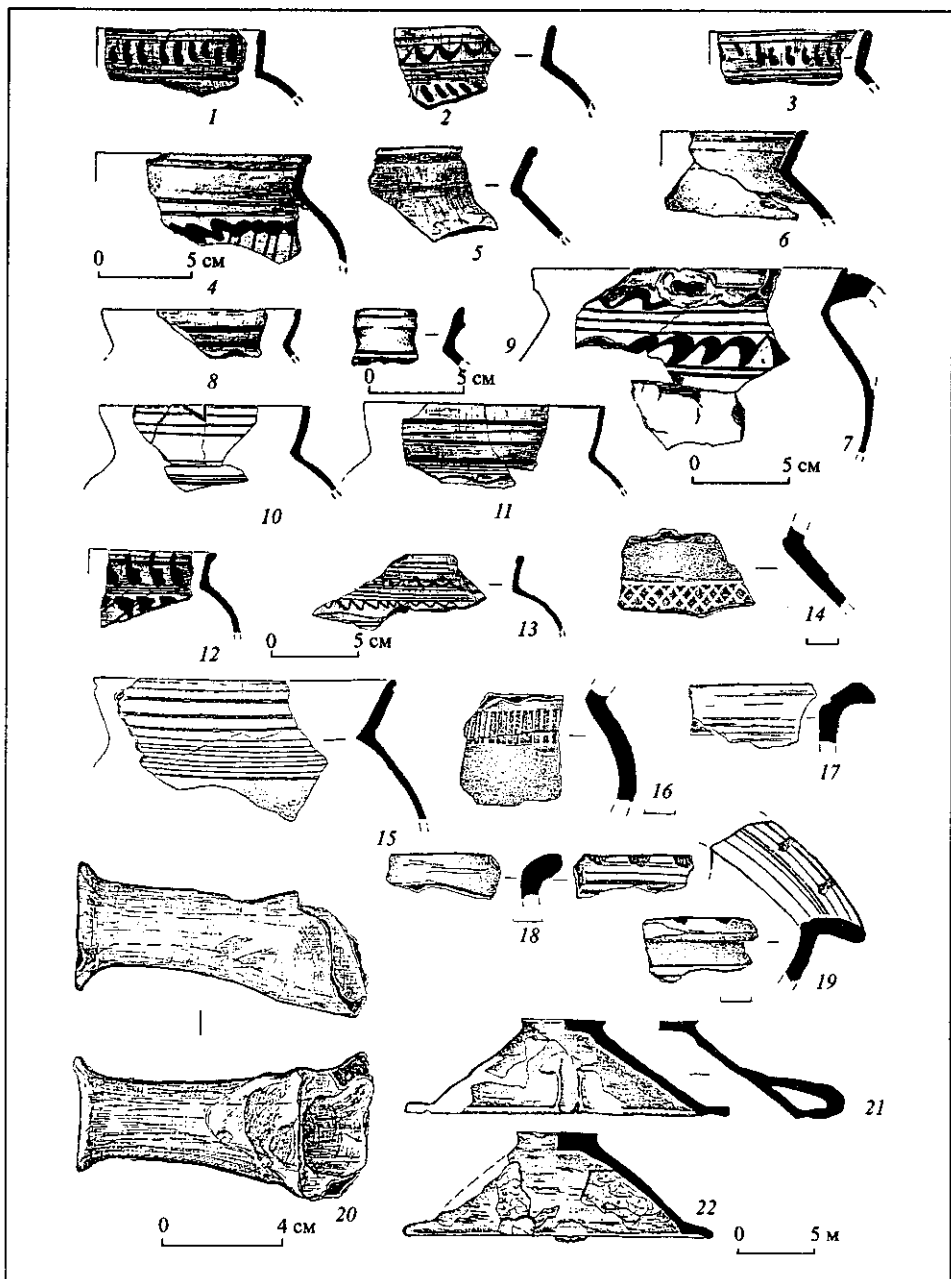

Рис. 2. Нижньотепе: 1—7, 9 — фрагменти горщиків другої групи; 8, 10, 11 — фрагменти горщиків третьої групи; 12, 13, 15 — фрагменти горщиків, що не належать жодній з груп; 14, 16 — фрагменти, орнаментовані штампом; 17—19 — фрагменти макітер; 20 — ручка сковороди; 21, 22 — кришки-миски

потовщеннями (рис. 2, 7, 13; рис. 3, 8); лінії фестонів (рис. 2, 2); ряди мазків у вигляді перевернутих ком (рис. 2, 1, 3), овалів (рис. 1, 8; рис. 3, 9), гачків (рис. 1, 5, 9, 10), скісних тонких мазків (рис. 1, 6, 9) та мазків складної конфігурації (рис. 2, 12). Всі ці елементи, поєднуючись, утворюють різноманітні композиції. Орнамент, нанесений фарбою, інколи поєднується із заглибленим орнаментом у вигляді прямої прокресленої лінії під вінцями — пружком (рис. 2, 4—6) або з гофруванням вінця за допомогою насічок (рис. 1, 2). Невелику частину посуду орнаментовано відбитками коліщатого штампу по вологій глині (рис. 2, 14, 16) у вигляді поясу з вертикальних ліній та сітчастого поясу.

За функціональним призначенням весь посуд розділяється на кухонний, столовий і тарний.

Кухонний посуд. Фрагменти кухонного посуду складають більшу частину знайденої кераміки (92 %). Це горщики, невеликі макігри, кришки-миски до них, сковороди.

Горщики. Більша частина (98 %) кухонного посуду репрезентована горщиками. Вони мають розтрубоподібну шийку та невелику вертикальну ручку, що кріпиться до верхньої частини шийки й до плеча посудини. Всі горщики орнаментовано по шийці та плечах. За висотою шийки, її формою, наявністю ребра в основі шийки з внутрішнього боку, профілем плеча, а також діаметром вінець горщики розділяються на три групи.

Кількість горщиків першої групи становить 48 % їх загальної кількості. Вони мають круті плечі, як правило, потовщену шийку та потовщене внутрішнє ребро в основі шийки (рис. 1, 1—11). Невелика частина горщиків цієї групи має потовщені краї вінець (рис. 1, 8, 9, 11) або злам у місці переходу плеча у тулуб (рис. 1, 10). Реконструйований діаметр по вінцях — від 15,4 до 2,4 см, найбільший діаметр тулубу — від 18,8 до 27,6 см, діаметр днищ 10,8—11,8 см, висота 19—20 см, висота шийки 1,7—2,5 см, середня товщина стінок 0,5 см.

Частка горщиків другої групи становить 37 % загальної кількості. Вони мають здебільшого похилі плечі та простий кутовий перегин з внутрішнього боку в основі шийки (рис. 2, 1—7, 9). Серед горщиків цієї групи трапляються такі, що мають валикоподібне потовщення в середній частині шийки із зовнішнього боку (рис. 2, 9). Реконструйований діаметр по вінцях 16—22 см, висота шийки 2—3 см, товщина стінок 0,3—0,5 см.

Кількість горщиків третьої групи становить 14 % загальної кількості. Вони відзначаються високою, ледь загнутою усередину шийкою та згладженим внутрішнім ребром в основі шийки (рис. 2, 8, 10, 11). Реконструйований діаметр по вінцях 12,2—14,8 см, висота шийок 1,7—3 см, товщина стінок 0,25—0,35 см.

Частина фрагментів шийок горщиків, що не належать жодній з перелічених груп, знайдені в поодиноких екземплярах. Серед них — фрагмент горщика з ледь вигнутою назовні шийкою та вінцями, що мають потовщення з внутрішнього боку (рис. 2, 13); фрагмент горщика, що має потовщення з зовнішнього боку вінець (рис. 2, 12); фрагмент посудини малих форм — діаметр по вінцях — 10 см (рис. 2, 15).

Макігри. Цей різновид посуду на поселенні представлений нечисленними знахідками уламків верхніх частин невеликих макігер з різко відхиленими і відігнутими до низу вінцями, що мають округлений або загострений край. Всі фрагменти орнаментовано по вінцях, а також під вінцями із зовнішнього боку (рис. 2, 17—19).

Кришки-миски. Конусоподібні кришки-миски знайдені у фрагментах (рис. 2, 21, 22). Їх верх, що одночасно слугує дном миски, плоский із закраїною для зручності тримання кришки у руці. Краї кришок різко відігнуті, потовщені і мають виїмку для фіксації на вінцях горщика. У нижній частині кришок є невелика вертикальна ручка. Більшість фрагментів кришок-мисок мають діаметр по виїмці у краях від 16 до 20,4 см. Це відповідає діаметру по вінцях горщиків першої і другої груп, які, ймовірно, і використовувались для приготування їжі в печі.

Сковороди. На поселенні знайдено поки що тільки ручку (рис. 2, 20) від сковороди-лажки. Це керамічна трубка, один кінець якої розтрубоподібний, а другий — зі слідами прикріплення до корпусу сковороди.

Столовий посуд. На відміну від кухонного, столового посуду знайдено значно менше (8 %). Він має декілька різновидів: глечики, тарілки, полумиски.

Глечики. Глечики мають широке горло, що, розширюючись донизу, переходить у похилі плечі, та розхилені вінця, вигін яких утворює невеликий носик (рис. 3, 1, 3). У більшості посудин є одно або два валикоподібних потовщення під вінцями (рис. 3, 1, 3, 4) та вертикальна ручка, що кріпиться до середньої частини горла та до тулубу (рис. 3, 2, 5). Більшість глечиків орнаментовано по верхній частині горла та по плечах.

Тарілки. Тарілки (рис. 3, 6—9) мають широкі краї, відокремлені від боків ребром, та потовщені вінця. Дно плоске із закраїною (рис. 3, 6) або зі зрізами у придонній частині (рис. 3, 7, 8). Реконструйований діаметр по вінцях 25,6—30 см, діаметр дна

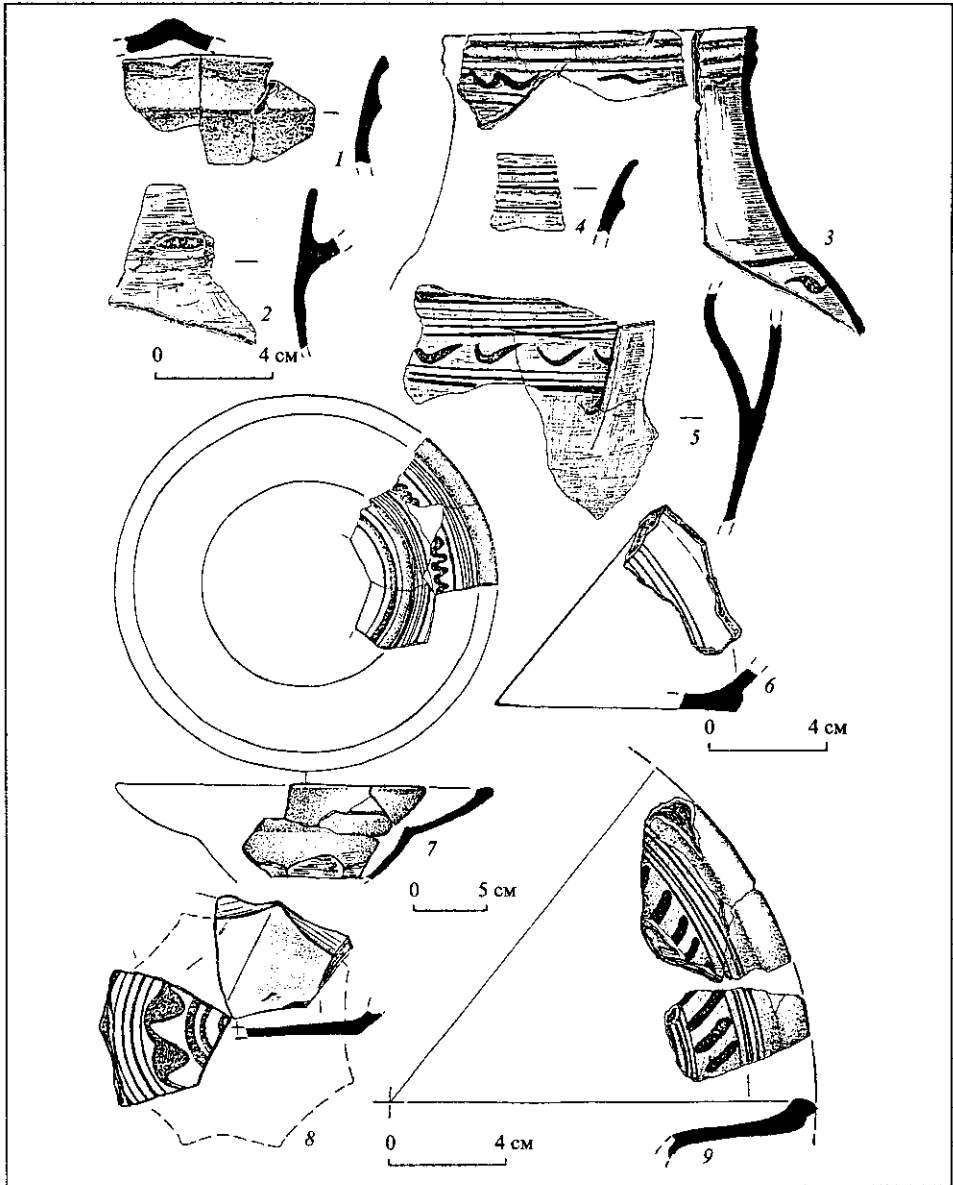

Рис. 3. Нижньолепле: 1—5 — фрагменти глечиків; 6—9 — фрагменти тарілок

17,4—18 см, товщина стінок 0,4—0,7 см. Орнамент розташований по краях та в центрі тарілок по внутрішній поверхні.

Полумиски. Полумиски відрізняються від тарілок більшим об'ємом та формою. Їх краї вузькі, різко відігнуті назовні, виділені виступом і нагадують краї кришок-мисок, вінця з округленим краєм. У середній частині полумисок є зовнішній та внутрішній злами. Дно плоске зі зрізами у придонній частині. Орнамент нанесено по внутрішній поверхні (рис. 4, 1). Знайдено також фрагмент полумиски, що прикрашений у середній частині із зовнішнього боку хвилястим рифленням (рис. 4, 2). Діаметр по вінцях 22—28 см, висота 8 см.

Тарний посуд. До тарного посуду можна віднести фрагмент верхньої частини баклаги з невисокою шийкою, яка, плавно розширюючись, переходить у відхилення на зовні вінця (рис. 4, 3); діаметр горла 3,6 см. Фрагмент орнаментовано по шийці прямими паралельними лініями різної товщини.

Всі різновиди кераміки трапляються у культурному шарі поселення в єдиних комплексах і, таким чином, належать до одного хронологічного періоду. Загальні

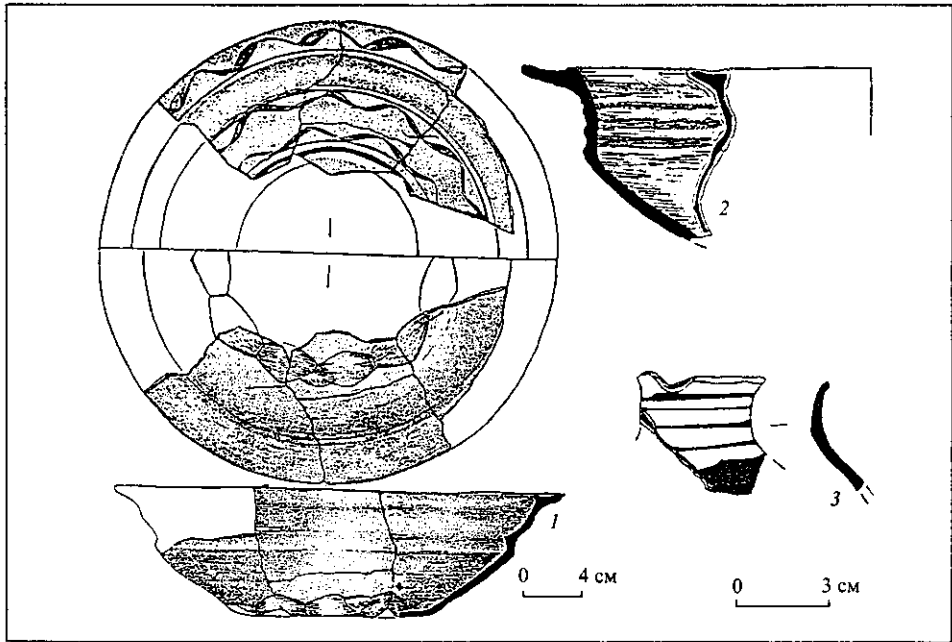

Рис. 4. Нижньотепле: 1, 2 — фрагменти мисок; 3 — фрагмент баклаги

ознаки технології їх виготовлення, форми та орнаментатії дозволяють віднести весь посуд до типової української кераміки кінця XVII — початку XVIII ст., що широко відома в багатьох регіонах України⁵ і трапляється на пізньосередньовічних пам'ятках Луганщини⁶.

Проте керамічний комплекс поселення має і особливості. Вони зумовлені місцевим походженням значної більшості різновидів посуду, що підтверджено знахідкою залишків гончарної майстерні. Серед цих особливостей насамперед привертає увагу значне переважання кухонного посуду, основу якого складають горщики. Наявність серед них різних груп може бути пов'язана як з різницею в їх функціональному призначенні (між горщиками першої і другої груп, з одного боку, і горщиками третьої групи, з другого), так і з різницею в навичках місцевих гончарів, які могли бути вихідцями з різних регіонів України. На жаль, відсутність наукових досліджень регіональних особливостей української пізньосередньовічної кераміки не дає змоги стверджувати це напевне. Наявність серед горщиків таких, що за конфігурацією вінець та пропорціями нагадують ранні форми — початок XVII ст.⁷ (рис. 2, 4, 7, 8, 10, 11), може свідчити про існування серед місцевих гончарів пережитків більш давніх традицій.

Ще одна особливість керамічного комплексу — незначна кількість столового посуду. Це дає змогу припустити, що частину кухонного посуду могли використовувати як столовий посуд. Це були кришки-миски, можливо, горщики третьої групи (для подавання на стіл деяких страв), а також невеликі горщики, що застосовувались як кухлі. Мабуть, велику частину столового посуду виготовляли з дерева.

Також слід зазначити майже повну відсутність тарного посуду. Його теж могли виготовляти з дерева (бочки, короба) або використовували як тарний посуд горщики великих розмірів та макітри.

Характерна особливість кераміки — відсутність поливи на посуді. Це може бути пов'язано з відсутністю необхідних компонентів для виготовлення поливи або досвіду чи традицій виготовлення полив'яного посуду серед місцевих гончарів. Можливо також, що дорогий полив'яний посуд не мав збуту серед місцевого населення через відсутність грошей.

Значне переважання серед посуду поселення біля с. Нижньотепле української пізньосередньовічної кераміки свідчить про те, що населення цього регіону у період заселення краю було носієм традицій української матеріальної культури, зокрема традицій гончарства.

¹ *Tabula Geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Evxinus sev Mare nigrum et Tartaria Minor cum finitimis Bulgariae, Romaniaae et Natioliae Provinciis exhibetur a ioh. Baptista Homanno Sac. Coes. Majestatis Geographo Noribergae, Cum Priwilegio S.C.M.* // Відділ картографії бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина, Санкт-Петербург.

² *Записки* Одесского общества истории и древностей. — 1884. — Т. 1. — С. 351—372.

³ *Яковлев В.В.* История крепостей. — СПб., 1995. — С. 79—86.

⁴ *Красильников К.И.* Археологический аспект истории казацкого поселка “Луганской” // Дослідження археологічних пам’яток доби українського козацтва: 36. наук. статей. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 36—40.

⁵ *Виноградська Л.І.* До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV—XVIII ст. // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 129—135; *Археологія* доби українського козацтва XVI—XVIII ст.: Навч. посібник. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 69—77.

⁶ *Красильников К.И.* Указ. соч. — С. 37—38; *Ивахненко С.* Поселения эпохи позднего средневековья на Северском Донце // Дослідження археологічних пам’яток доби українського козацтва: 36. наук. статей. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 41.

Одержано 15.04.99

М.Н. Ключнев

ОСОБЕННОСТИ УКРАИНСКОЙ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ПОСУДЫ ИЗ РАСКОПОК УКРЕПЛЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ У с. НИЖНЕТЕПЛОЕ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Поселение у с. Нижнетеплое Станично-Луганского р-на Луганской обл. — пока единственный памятник, имеющий фортификационные сооружения, возведенные по всем правилам военно-инженерного искусства.

В связи с отсутствием прямых архивных свидетельств его существования, археологические материалы — основной источник для исследования данного памятника. Наиболее информативен керамический комплекс, в котором ведущее место занимает украинская позднесредневековая посуда. По функциональному назначению она разделяется на кухонную, столовую и тарную. Имея широкие аналогии среди украинской посуды конца XVII — начала XVIII вв., указанная керамика имеет и особенности, обусловленные прежде всего местным происхождением большинства ее форм. Установлено преобладание кухонной посуды при незначительном количестве остальных ее видов, полное отсутствие поливной керамики.

Доминирование украинской посуды среди керамики поселения указывает на то, что население региона в период заселения края (XVII—XVIII вв.) было носителем традиций украинского гончарства.

М.М. Ключнев

PECULIARITIES OF THE UKRAINIAN LATE MEDIEVAL UTENSILS GOT FROM EXCAVATIONS OF THE STRENGTHENED SETTLEMENT NEAR THE NYZHNO’OTEPLJE VILLAGE OF THE LUGANSK REGION

The settlement near the Nyzhno’oteple village of the Stanychno-Lugansk district of the Lugansk region is a unique late medieval monument in the middle course of the Siverskyi Donets river that has fortifications constructed according to all the rules of military-engineering art.

Since any direct archives evidence for its existence is absent, archaeological materials are the main source for studying the monument. Most informative is the ceramic complex, in which the Ukrainian late medieval utensils play the leading role. By the functional purposes, they are divided into kitchen utensils, tableware, and tare utensils. Having broad analogies among the Ukrainian utensils of the end of the XVII — beginning of the XVIII century, the ceramics under study have peculiarities related to, first of all, the local origin of all its forms. We established the prevalence of kitchen utensils under a slight amount of other forms and the full absence of enamelled ceramics.

The domination of Ukrainian ceramics among those of the settlement indicates that the population of this region was a carrier of traditions of the Ukrainian pottery in the period of settling of the region (XVII—XVIII centuries).